

Aygül Ağamusa qızı Hacıyeva¹²
**AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR
 DİALEKTOLOJİ ATLASI**

Giriş. Müxtəlif elm sahələri nə qədər güclü inkişaf edirsə, bir o qədər onlar bir-birinə yaxınlaşır, həmin elmlərin qovuşuğunda olan elm sahələri yaranır. Yəni elmlər də bir-birindən tam təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, biri digərinə hansı məqamdası yardım edir. XX əsrin ortalarından bu istiqamətdə bir neçə elm sahələri müəyyənləşdirilmiş və çox dəyərli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Belə qovuşuq elmlər sırasında psixolinqvistik, etnolinqvistik, sosiolinqvistik, coğrafi dilçilik və digər elm sahələrini nümunə kimi qeyd edə bilərik. Dilçiliyin sosiologiya, psixologiya, etnologiya və coğrafiya ilə əlaqəsi onun inkişaf etmiş bir elm kimi böyük nailiyyətlər üzərində təşəkkül tapdığını göstərir. Son dövrlər coğrafi dilçiliyin inkişafı dilçilik elmi üçün çox həssas problemlərin dəqiq öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Bu kontekstdə coğrafiya, etnos və onun dili, eləcə də tarix və siyasəti bir fəlsəfə kəşfişəndə dilçilik elminin qarşısında duran bir sıra çox mühüm problemlərin dəqiq elmi şərhinə şərait yaradır. Bu mənada dilçilik elminin dialektologiya üzrə apardığı elmi araşdırmaların məntiqi nəticəsi kimi meydana gələn dialektoloji atlaslar böyük elmi nailiyyətdir və mədəniyyət hadisəsidir. O cümlədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 8 aprel, 2022-ci il tarixli qərarına əsasən çap olunan “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası” (Bakı, Elm və təhsil, 2022) nəinki Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də coğrafi dilçiliyin çox dəyərli əsəri olmaqla dünya dilçiliyi təcrübəsində mövcud olan dialektoloji atlaslar arasında çox mükəmməl bir dilçilik, coğrafi-tarixi bir əsərdir. Atlas akademik İsa Həbibbəyli, akademik Kamal Abdullayev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, professor Nadir Məmmədli, professor Qəzənfər Kazımov, professor Kərim Şükürov kimi Respublikamızın görkəmli elm xadimlərindən ibarət redaksiya heyətinin gərgin əməyinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Atlas dörd dildə (Azərbaycan, Türk, Rus və İngilis) tərtib olunmuşdur. Atlasda Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur şivəsi üzrə minə yaxın yaşayış məntəqəsindən 692-si kodlaşdırılmış, faktlar 278 xəritədə öz əksini tapmışdır. Atlas Azərbaycan Respublikasının Fiziki xəritəsi ilə açılır və Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin bu kəlamı ilə başlayır: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir”. Bu sitatın məntiqi davamı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz butarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020 - ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!”, - tarixi nitqi ilə davam edilir. Sitatların belə ardıcıl, bir-birini tamamlayan tərzdə davamı Böyük Azərbaycançılıq və Türkçülük məfkurəsinin qələbəsi kimi təqdim olunur. Sonra isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ana dilimiz haqqında dediyi çox qiymətli kəlam verilir: “Əsrlər böyü bizi xalq kimi, millət kimi qoruyub saxlayan bizim ana dilimizdir, Azərbaycan dilidir”.

“Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdialekti Atlası” canlı bir sistemdir. Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı, onun təmizliyinin qorunub saxlanması, Qloballaşma şəraitində dilimizin öz təməli üzərində inkişaf etdirilməsi, eləcə də dilçiliyimizin inkişafı perspektivləri Atlasda zəruri fəaliyyət proqramı kimi qeyd olunub.

Azərbaycan dilçiliyində atlasların hazırlanması təcrübəsi mövcuddur. “Azərbaycan dilinin dialektoloji Atlası”, (Bakı, Elm, 1990, 284s), Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji Atlası” (Bakı, Elm və təhsil, 2015, 312 səh) bu istiqamətdəki işlər üçün böyük təcrübədir. “Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası” təkcə dilçilik faktları ilə məhdudlaşmır, orada həm də tarix, arxeologiya, siyasət və digər elm sahələri ilə bağlı çox qiymətli informasiyalar da yer almışdır. Həmin faktlar Atlasın təyinatı ilə elə uyğunlaşdırılmış və məntiqi sistemə salınmışdır ki, onun bütöv sistem olmasını hər bir oxucu, mütəxəssis hiss edir.

Atlasda material toplanmış yaşayış məntəqələrinin siyahısı və xəritələrin kodu, proqramda və xəritələrdə istifadə olunmuş şərtlər, Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlasının proqramı əhatəli şəkildə və dəqiqliyi ilə verilmişdir. Bundan sonra Atlasın dialektoloji təsviri göstərilmişdir.

Əsas hissə. Atlasın sırf dialektoloji hissəsi dil səviyyələrinə görə (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) verilmişdir. Qarabağ və Zəngəzur dialektlərinin fonetikasi Atlasda incəliyinə qədər öz əksini tapmışdır. Diqqəti cəlb edən odur ki, hər səsin dialektoloji variantı xəritələrin nömrələri ilə qeyd olunmuş və faktik misallarla möhkəmləndirilmişdir. Məsələn: “Dilöni dodaqlanan ö saitindən sonra işlənən dil ortası novlu y samitinin dəyişmə variantları xəritə 37-də verilmişdir:

- *y* [göyərçin/cöyərçin, göyərçi/cöyərçi, söyüd/söyüt, öyəc/öyəc, öyəc, göyər(mək)/cöyər(mək)...]
- *v* [gövərçin/cövərçin, gövərçi/cövərçi, övəc/övəc, gövər(mək)/cövər(mək)...]

¹² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Türk dünyası əlyazmalarının tədqiqi şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, dosent. aygul.akhundoff@gmail.com

- *y məxrəcinin zəifləməsi ilə müşahidə olunan diftonqlaşma və ya uzanma*[göərçin/cöərçin,sö:d/sö:üt, göərtil/cöərtil, öac/öaş, göər(mək)/ cöər(mək)...]

(xəritə 37, səh:35).

Atlasda fonetik hadisələr, onların spesifik xüsusiyyətləri tam əhatə olunmuşdur. Məsələn, söz ortasında samit qoşalaşması xəritə 67-də verilmiş və onların spesifik xüsusiyyətləri burada əks olunmuşdur:

- *samit qoşalaşmasının zəif olması* [qısa/qıssa, tütək/tütəx'/dütəx', bataxlıx, həmişə/həməşə/həmşə, əlac/ələş,ləp/ləf/yəf...]
- *samit qoşalaşmasının güclü olması* [qıssa/qıssa, kiçəy/kiçəx'/kiçix',tütəx'/dütəx', battaxlıx/batdaxlıx,həmməşə/həmmişə, illac/illaş, illap/ illaf...] (xəritə 67,səh:37).

69-cu xəritədə verilmiş sintaktik qovuşmalar tam səciyyələndirilmişdir:

- *sintaktik qovuşmaların zəif olması*
- *sintaktik qovuşmaların güclü olması*

İki və daha artıq sözdən ibarət birləşmənin yaxudcümələnin səs, heca və ya söz düşümlü nəticəsində bir vurğu ilə deyilərək leksik vahidə çevrilməsi: əmələ:lır 'əmələ gəlir',haryedirsən 'haraya gedirsən?', bəryəl/bə:ryəl'bərigəl', buryə:l'buraya gəl',biyə/beyə/biyə 'bu gecə', ayna/əynə/a:na/ə:nə/o:na 'o yana', gala/gələ 'gəl al',gəkgə/gekgə 'gətir gəl', gökgə 'götür gəl', gəkgəma:/gekgəma 'gətir gəl mənə ver', bildir/bildirəri 'birildir', inişil/inişilləri 'bundan iki il öncə', tainişil/taynişil 'daha iki il öncə - üç il öncə'...(xəritə 69, səh:37).

Atlasda dialektoloji morfolojiya 70-dən 192-yə qədərki xəritədəöz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində morfoloji kateqoriyaların Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektləri üzrədialektoloji xüsusiyyətləri Atlasda təfərrüatı ilə təsvir edilmişdir.Məsələn: Xəritə 73-də N samiti ilə bitən isimlərin yiyəlik halda işlənilməsi hissəsində bu kontekstdə üç müddəə göstərilmişdir:

- *-in, -in, -ün* [Ləmbəranın, kövşənin, xurcunun]
- *-ıy, -ıy, -ıy, -ıy* [Ləmbəranıy,kövşəniy,xurcunuıy]
- [Ləmbəra:n, kövşə:n, xurcu:n]

(xəritə 73, səh:37)

Yaxud, xəritə 74-də k,q samitləri ilə bitən isimlərin yönlük halda işlənilməsi faktına baxaq:

- *-a,-ə*[qonağa, ələyə, çörəyə]
- [qona:., ələ:., çörə:.]
- *-a,-ə* [qorua, üzüə]

(xəritə 74, səh:37)

Atlasda morfoloji kateqoriyalar üzrə dialektal fərqlər faktlar əsasında, müqayisəli şəkildə təqdim olunur və maksimum dərəcədə konkretlik gözlənilir. Eləcə də digər əsas nitq hissələrinin dialektal xüsusiyyətləri bu tərzdə təqdim olunur.Morfolojiyanın bir hissəsini də köməkçi nitq hissələri təşkil edir. 163-191-ci xəritələrdə köməkçi nitq hissələrinin dialektoloji təsviri verilmişdir. Təsviri nöqteyi-nəzərdən əsas və köməkçi nitq hissələri eyni səviyyədə öz əksini tapmışdır. Demək olar ki, Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur şivəsinin əsas əlamətləri Atlasda tam əksini tapmışdır.

192-210-cu xəritələrdə dialektoloji sintaksis məsələlərindən bəhs olunur.Azərbaycan dili sintaksisinin qeyd olunan aspektdə elə sintaktik məsələləri yoxdur ki,onların dialektoloji variantları Atlasda öz əksini tapmasın. Xüsusilə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümələlərin modelləri, məntiqi vurğu və aktual üzlənmə, həmcins və təkrar olunan xəbərlərdə sadalama intonasiası və digər sintaktik məsələlərin təsviribuna misal ola bilər. Məsələ ondadır ki, Atlasda qeyd olunan təsvirlər sadəcə təsvirdən ibarət deyil, o, verilmiş dialektoloji faktların əqli nəticə aspektinə yönəlmişdir.Bu da dialektoloji Atlasın ən yüksək keyfiyyətlərindən biridir.

211-278-ci xəritələrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərinin dialektoloji leksikası öz əksini tapmışdır.Dialektoloji leksikaya aid faktlar çox maraqlı olmaqla yanaşı,etnolinqvistik mahiyyət daşıyır və həmin arealda yaşayan insanların etnopsixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir:

- *qajdamax/qəjdəməx*
- *belləmək*
- *dilimləmək, doğramaq*
- *əkin sahələri arasına nişan qoymaq*
- *siyirmək (ağaca, taxtaya aiddir)*
- *üst-üstə yığmaq,(çörəyə, yuxaya aiddir)*

(xəritə 232, səh:43).

Və ya:

242-ci xəritədə verilən "yayma" leksik vahidinəbaxaq:

- *süddüsiyiq*
- *yeni üzüm tənəyi bitirmək üçün budaqların əyilərək torpağa basdırılması*
- *yuxa*
- *südüün üzü*

(xəritə 242, səh:43)

Nəticə. Dialektoloji leksika materiallarını nəzərdən keçirəndə bu qənaətə gəlmək olur ki,bəzi dialektoloji faktlar bu arealla məhdudlanır və tarixi leksikologiya baxımından onların arxetiplərində etnodüşüncə faktları dayanır.

Atlasda dil səviyyələrinin dialektoloji təsvirindən sonra (səh45-dən başlayaraq) həmin faktların xəritələşmiş variantı verilir. Atlasın sonunda isə yaşayış məntəqələri üzrə informatorların siyahısı və onlarla görüş zamanı çəkilən şəkillər verilir. Yəni Atlasda faktlar dəqiq və aydın verilmiş, onların lingvistik mahiyyəti və mənbəyi çox böyük ustalıqla uzlaşdırılmışdır. Məsələlərin coğrafi tərəfinə nəzər saldıqda haqqında bəhs olunan yerlərin hansı coğrafi dərəcədə olması da Atlasda coğrafi prinsipin qaydalarına görə dəqiqliyi ilə verilmişdir.

Atlasla tanış olanda, onu oxuyanda, oradakı faktlar üzərində fikirləşərkən sanki Atlas oxucusu ilə danışır, onunla ünsiyyət qurur; hər dialektoloji faktı yerli-yerində izah edir. Bu əlamət Atlası ərsəyə gətirən görkəmli elm adamlarının böyük nailiyyəti və elmimizə verdiyi çox dəyərli töhfədir.

Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası (Bakı, Elm və Təhsil, 2022.358səh) Azərbaycan, eləcə də Türk mədəniyyətləri sahəsində böyük elmi hadisədir və dilçilik coğrafiyası təcrübəsində həm elmi, həm də dizayn baxımından çox mükəmməl əsərdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 358 s.

Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası

Xülasə

Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də coğrafi dilçiliyin çox dəyərli əsəri olmaqla dünya dilçiliyi təcrübəsində mövcud olan dialektoloji atlaslar arasında çox mükəmməl bir dilçilik, coğrafi-tarixi bir əsərdir. Atlas dörd dildə (Azərbaycan, Türk, Rus və İngilis) tərtib olunmuşdur, Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur şivəsi üzrə minə yaxın yaşayış məntəqəsindən 692-si kodlaşdırılmış, faktlar 278 xəritədə öz əksini tapmışdır. Atlasda müxtəlif Xəritələrlə dil səviyyələrinə görə (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik), morfoloji kateqoriyalar üzrə dialektal fərqlər, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərinin dialektoloji leksikası öz əksini tapmışdır.

***Açar sözlər:** Atlas, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, xəritə, Azərbaycan dilçiliyi, coğrafi dilçilik.*

Карабахский и Восточно-Зангезурский диалектологический Атлас азербайджанского языка

Резюме

Диалектологический атлас азербайджанского языка Карабаха и Восточного Зангезура является весьма ценным произведением в области азербайджанской лингвистики, а также географической лингвистики. Он выделяется как образцовое лингвистическое и географико-историческое произведение среди существующих диалектологических атласов в мировой лингвистической практике. Атлас составлен на четырех языках (азербайджанский, турецкий, русский и английский) и охватывает данные из почти тысячи населенных пунктов по Карабахскому диалекту и Восточному Зангезурскому говору, из которых 692 были закодированы, а факты представлены на 278 картах. В атласе представлены различные карты, отражающие языковые уровни (фонетический, лексический, морфологический и синтаксический), морфологические категории диалектных различий и диалектологическую лексику Карабахского и Восточно-Зангезурского диалектов.

***Ключевые слова:** Атлас, Карабах, Восточный Зангезур, карта, Азербайджанское языкознание, географическая лингвистика.*

Karabakh and East Zangezur dialectological atlas of the Azerbaijani language.

Abstract

The Dialectological Atlas of the Azerbaijani Language of Karabakh and Eastern Zangezur is a highly valuable work in Azerbaijani linguistics, as well as in geographical-historical linguistics. It stands out as an exemplary linguistic and geographical-historical work among existing dialectological atlases in the field of world linguistics. The atlas is prepared in four languages (Azerbaijani, Turkish, Russian, and English) and includes data from nearly one thousand settlements in the Karabakh dialect and the Eastern Zangezur variety, with 692 of them coded, and facts represented on 278 maps. The atlas features various maps reflecting linguistic levels (phonetic, lexical, morphological, and syntactic), morphological categories of dialectal differences, and the dialectological lexicon of the Karabakh and Eastern Zangezur dialects.

***Keywords:** Atlas, Karabakh, Eastern Zangezur, map, Azerbaijani linguistics, geographical linguistics.*

Elmi rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Şaban Hüseynov.